

**WO'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M WORTA
ARNAWLI BİLİM BERİW MİNİSTRİLİĞİ**

**BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK
UNİVERSİTETİ**

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası'

Dawenova Tazagul

MEKTEPLERDE ALMASIQ SO`Z SHAQABIN

OQITIW USILLARI

5220100 – Qaraqalpaq filologiyasi'

PİTKERİW QA'NİGELİK JUMISI

İlimiy basshi':

**filologiya ilimlerinin' kandidati',
docent Sh.Allaniyazova**

NO'KIS-2012

Jaqlawg'a ruxsat berildi:

Fakultet dekani''

doc. Q.Turdi'baev

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

İlimiy basshi':

f.i.k. A.Qazaqbaeva

MEKTEPLERDE ALMASIQ SO`Z SHAQABIN OQITIW USILLARI

Ma'mleketlik attestatsiya komissiyasi'ni'n' qarari':

Qara3alpa3 filologiyasi' fakultetini 4 3ara3alpa3 tili ha'm a'debiyati'
3a'nigeligin pitkeriwshi Dawenova Tazaguldin pitkeriw qa'nigelik
jumi'si'na «_____» bahasi' qoyi'lsi'n

«____» iyun, 2012-ji'l

MAK basli'g'i': _____

MAK ag'zalari': _____

Mazmun?

Kirisiw.....

I Bap. Almasıq ha'm wonıń ma'nilik tu'rlerin woqıtıw usıllar?.....

1. Woqıtıwshılarda almasıq so'z shaqabı haqqında tu'siniklerdi qa'liplestiriw usıllar?.....
2. Almasıqlardıń ma'nilik tu'rlerin woqıtıw usıllar?.....
3. Betlik, wo'zlik, siltew, soraw almasıqların woqıtıw.....
4. Belgilew, belgisizlik, ja'mlew, bolımsızlıq almasıqların woqıtıw..

II Bap. Almasıq so'z shaqabın woqıtıwda qollanılatusın metodlar..

1. Almasıqlardı woqıtıwda tu'sindiriw, gu'rın', induktiv ha'm deduktiv metodlardan paydalanıw usıllar?.....
2. Interaktiv metodlar.....
3. Almasıqlardı woqıtıwda grammatikalıq tallaw ha'm test usıllarınan paydalanıw.....

Juwmaq.....

Paydalanılǵan a'debiyatlar dizimi.....

Kirisiw

Ulƣwma bilim beretug'ƣn worta mekteplerde qaraqalpaq tilin ha'r ta'repleme u'yreniw – woqƣwshƣlardƣn ilimdi teren' iyelep alƣwƣn ta'miynleydi, wolardƣn logikalƣq jaqtan woylawƣn rawajlandƣradƣ, miynetke bolg'an su'yiwshiligin arttƣradƣ, ja'miyetlik turmƣsqa ko'z-qarasƣn qaliplestiredi.

Oqƣwshƣlarga a sanalƣ bilim ha'm ta'rbiya beriw ha'r bir mug'allimnin' aldƣna qoyƣlg'an en' juwapkershilikli wazƣypa. Bul ushƣn mug'allimnen ju'da' u'lken sheberlikti talap etedi. Qaraqalpaq tili pa'ni boyƣnsha ha'r bir tarawdƣn, ha'r bir temanƣn' qalayƣnsha o'tiliw ta'rtibin mug'allim ha'r qƣyl' etip a'melde asƣƣw? mu'mkin. Mƣsalƣ, morfologiya taraw? boyƣnsha sabaq o'tiwdin' de o'zine ta'n o'zgesheligi bar. Oqƣwshƣlarga morfologiya tuwralƣ teoriyalƣq mag'lƣwmat ha'm a'meliy ko'nlikpe beriwde da'slep so'zlerdin' jasalƣw? menen o'zgeriwi haqqƣnda bilim beriledi de, onnan son' so'z shaqaplarƣ turakl' tu'rde u'yreniledi. Bunda so'z shakaplarƣn o'z aldƣna ayƣƣm-ayƣƣm ha'r bir klasta u'yreniwden burƣn da'slep so'z shaqaplarƣ tuwralƣ oqƣwshƣlarga tu'sinik beriledi. Bul ushƣn mektep bag'darlamasƣnda belgili da'rejede saat ajƣratƣlg'an. Oqƣwshƣlardƣn so'z shaqaplarƣn, onƣn' leksika-grammatikalƣq o'zgesheliklerin durƣs ha'm an'sat tu'sinipalƣwƣna erisiwimiz ushƣn so'zlerdi so'z shakaplarƣna durƣs klassifikatsiyalap alƣwƣmƣz kerek. Yag'nƣy so'zlerdin' ne ushƣn so'z shaqaplarƣna bo'linetugƣnƣg'ƣn, bo'liniw sebeplerin ha'r bir so'z shaqabƣna ta'n leksikalƣq, morfologiyalƣq ha'm sintaksislik ayƣmashƣƣqlardƣ mƣsallar ja'rdeminde za'ru'rli bolg'an metodikalƣq usƣlardƣ qollana otƣƣp tu'sindiriw kerek boladƣ. A'llette, so'z shaqaplarƣ tuyaralƣ tu'sinik bergende mƣsallar ja'rdeminde tu'sindiremiz de, onƣ to'mendegidey a'meliy jumƣslar tiykarƣnda oqƣwshƣlardƣn tolƣq ha'r ta'repleme o'zlestire alƣwƣna erisiwge boladƣ.

Oq'wsh'larg'a berilgen ga'pler menen tekstlerdegi so'zlerdin' qays? so'z shaqab? ekenin an'qlat'w ha'r bir so'z shaqab'na ta'n grammatikal'q kategoriyalard? m'sallar ja'rdeminde aytt'f'w, sabaql'kta berilgen sh'h'g'wlar tiykar'nda ha'r tu'rli jazba jum'slard? islettiriw za'ru'r.

Almas'q haqq'nda da'slepki mag'l'wmatlar baslaw'sh klaslarda beriledi. Bul mag'l'yamatlar ju'da' q'sqa bol'p, 6-klasta almas'q boy'nsha teren'irek tu'sinik beriw talap etiledi.

Almas'qt? oq'f'wda ald'h'g'? klaslarda oq'wsh'lard'h atl'q, kelbetlik, sanl'q boy'nsha alg'an bilimlerin esine tu'siriwden baslanad?. Sebebi, almas'qlar ko'binese us? so'z shakaplar? menen tikkeley baylan'sl?. Oq'wsh'lard'h' sabaql'qtag'? teoriyal'q an'qlamadan da xabar? bar. Ol to'mendegishe: atl'q, kelbetlik, sanl'q sozlerdin' orn'na qollan'latug'h so'z shaqab'h almas'q dep ataym'z. Bul qag'fyda negizinde sha'rtli tu'rde g'ana. Negizinde almas'q ha'mme waq'f'ta atl'q, kelbetlik, sanl'q so'zlerdin' orn'na qollan'la bermeydi. Ma'selen: Bul du'kanda ha'r q'yl? kiyim-kenshekler: ko'ylek, yubka, shalbar h.t.b. satad?.

Bul ga'ptegi «bul» almas'g'? siltew ma'nisin an'latad?, atl'k ya kelbetlik orn'nda qollan'f'p turg'an joq, du'kand? ay'f'p ko'rsetiw ma'nisinde qollan'f'p tur.

Demek, almas'qlar sand?, belgini, zatt? atamayd?, tek ko'rsetedi. Oq'wsh'larg'a almas'qlard? oq'f'wda on'h' us? qa'siyetin ayr'qsha tu'sindiriwimiz kerek.

En' da'slep almas'qt? oq'f'wda, sabaqt? janland'f'w maqsetinde oq'wsh'lard? jum's islewge psixologiyal'q jaqtan tayarlawdan baslaw kerek.

Da'slepki sabaqt? gu'rrin'lesiwden baslaym'z. An'q m'sallar arqal?, sal'st'f'wlar arkal? almas'q so'zlerdin' ma'nilerin, grammatikal'q belgilerin talq'laym'z. Oq'wsh'lard'h' tusiniklerin ja'ne de teren'lestiriw ush'h almas'q so'zler o'zgeshe boyawlar menen jaz'lg'an, yaki ast? s'z'lg'an an'q ko'rsetilgen ko'rsetpeli qural h.t.b. menen tu'sindiriledi. Bunda biz birinshiden, oq'wsh'larg'a tez teoriyal'q mag'l'wmat bersek, ekinshiden, algan bilimin a'melde qollan'p

ko'redi, yag'n'y sa'ykes so'z shaqaplar? boy'nsha bilimlerin o'tilejaq temam'zg'a baylan'li? tu'rde sistemlast'rad?, jan'a teman? u'yreniwge tayarl'q alad?.

Tu'sindiriw metod'han paydalang'an halda, taza teman? tu'sindiriwde almas'qt'n' semantikal'q jaqtan o'zgesheligine, grammatikal'q ay'mash'l'g'ha itibar beriwimiz kerek. Ha'r bir mug'allim oq'wsh'l'arg'a taza materiald? o'tiw bar'shnda izbe-izlik printsipine tiykarlan'p o'tiw kerek. Ma'selen, da'slep almas'qt'n' zatl'k ma'nini, onnan keyin zatt'n' belgisin, zatt'n' san'n bildiriwine baylan'li? kontekste ma'nilik sal'st'r'w arqal?, olard'n' bir-birinen aj'ratatug'h' belgilerin an'qlag'an maqul. M'sal?: Sin'lim, oq'wg'a ketti. Ol 9-klasta oq'yd?. Bul ko'shede menin' dost'n turad?. Ol bu'gin oq'wg'a kelmedi.

Taxtag'a m'sallar jaz'lad?

1. Berdaq shay'r 1927-j'l? tuw'l'g'an. Ol XIX a'sirdegi qaraqalpaq klassik a'debiyat'n'n' iri wa'kili.

2. I.Yusupov ha'm T.Qay'pbergenov – bular O'zbekstan qaharmanlar?.

3. Gulnara da q'z'l ko'ylek bar. Mende de sonday ko'ylek bar.

4. Bizin' klasta 25 oq'wsh'bar. 6-klasta da sonsha oq'wsh'ok'yd?.

Oq'wsh'l'ar menen birgelikte m'sallarda talq'l'aym'z.

Mug'allim: Birinshi ga'ptegi atl'q so'z qays??

Oq'wsh?: Berdaq shay'r

Mug'allim: Ekinshi ga'pte Berdaq shay'r so'zinin' orn'ha qays? so'z qollan'l'g'an?

Oq'wsh?: Ol almas'g'?

Mug'allim: Ekinshi ga'pte almas'q so'z qays??

Oq'wsh?: Bular.

Mug'allim: Qays?so'z shaqab'n'n' orn'ha qollan'l'g'an?

Oq'wsh?: Atl'q

Mug'allim: U'shinshi ga'pte kelbetlik so'z qays??

Oq'wsh?: q'z'l

Mug'allim: Ekinshi ga'pte qızıl so'zinin' ornına qays?so'z qollanılǵ'an?

Oqıwshı: Sonday

Mug'allim: U'shinshi ga'pte sanlıq so'z qays??

Oqıwshı: 25

Mug'allim: Sanlıqtın' ornına ekinshi ga'pte qays?so'z qollanılǵ'an?

Oqıwshı: sonsha.

Mug'allim: Demek, almaslıq so'z shaqab?atlıq, kelbetlik, sanlıq so'zlerdin' ornına almaslıp qollanılǵan? eken.

Almaslıq so'z shaqab?boyınsha jan'a bilim beriw usıllar?

Almaslıqtı u'yreniwde da'slep onın' atlıq, sanlıq, kelbetlik so'zlerdin' ornına qollanılǵatug'ın tu'sindiriwden baslaymız. Bunın' ushın almaslıqtın', atlıqtın', kelbetliktin', sanlıqtın' ornına qollanılǵatug'ın mısallar menen bir-birlep salıstırıp tu'sindiremiz. Mısallardı keste arqalı tu'sindirip o'temiz. Mısalı, atlıq ornında: Aynura aqıl?qız. Onı ha'mmemiz jaqsı ko'remiz.

Kelbetlik ornında: Qalamızda biyik jaylar boy tiklegen. Sonday jaylar rayonlarda da salınbaqta.

Sanlıq ornında: Respublikamız bızıl 200mın' tonna paxta tapsıradı. Sonsha paxtanı yendigi jıl da tapsıradı.

Demek, bul jerde Aynura degen so'zdi qaytalamaw ushın, wonı almaslıg'ın qollandıq. Bul atlıq wornında almaslıq qollanılǵ'an mısal yedi. Keyingi kelbetlik so'zdin' ornına sonday almaslıg'ı qollanılıp kelingeni. Sanlıq ornında yag'ın 200 mın' tonna sanlıg'ın ornına sonsha almaslıg'ı qollanılǵ'anlıg'ın ko'remiz.

Almaslıq so'zler atlıq ornında qollanılǵ'anda kim? ne? sorawına juwap beredi. Mısalı:

Taw qoynında bar dep oyla bir qala,

Sol dep woyla sulıw to'ri Kavkazdın',

Wol jerlerde men de shalıqıp ju'rgenmen,

Qaynap turg'an bulaqların' su'ygenmen (İ.Yu.).

Bul qosiq qatarlaridag' qala, Kavkaz so'zleri tekstte stillik jaqtan yekinshi ret qaytalanbaw ushin so'ylewshi ta'repinen sol, wol almasqlar? wolardih' wornha qollanlg'an ha'm bul jag'dayda sol yeki almasqtih' ma'nisi aniq yekewi de so'ylewshi ta'repinen atliq so'zlerdin' ornha siltep ko'rsetilgen. Al almasq so'zler joqar? da mshalda ko'rsetip o'tkenimizdey kelbetlik wornha qollanlg'an bolsa, qanday? qay? h.t.v.sorawlarg'a juwap berip, kelbetlik s'yaql? ga'pte anqlawsh xzmetin atqarad?. Sanlqtih' wornha qollanlg'an almasqlar qansha? sorawha juwap beredi.

Demek, atliq, kelbetlik, sanliq ha'm ra'wishtin' ornha almasp qollanlatug'ih' so'zlerge bizler almasq dep aytamz.

Almasqlar yerte zamanda payda bolg'an so'zler qatarha kiredi. Tilimizde yerte zamannan kiyatlg'an wo'zimizdin' tu'bir almasqlar bar. Wolarg'a men, sen, kim, ne, bul, sol, us?, wol, biz t.b. Almasqlar zattih' atih, shih, sapash yaki wolardih' atlarh bildirmeydi, biraq wolardih' wornha qollanlatug'ih' so'zler yekenin tu'sindiredi.

Tilimizdin' jetilisip, baywaha baylanisl?, keyingi zamanda payda bolp, qaliplesken almasqlar da ko'p. Wolarg'a: bir, birew, pu'tkil, gu'lla'n, mhaw, anaw, us?, birneshe, a'lle qayda, birde-bir t.b.

Taxtag'a tekst jazp ishinen almasqlard?tawp, wonih' qays?so'z shaqabnih' wornha qollanlg'an, sorawlarh aytp berip bekkemlew jumsh ju'rgizemen:

«Ilyas woqwdan qaytp kelip a'ywannih' bosag'ashan ishke adim atlag'an? sol, to'rdegi mushta ko'rpeshege worawl? miyawlap jatlg'an pshg'ha ko'zi tu'sti. Wol da'rriw pshg'nih' janha bard? da moyhlarh, arqalarh sypalap baslad?...-Balam, pshg'ih' awlg'an, janha jaqlama! Awfw? jug'p qalw? mu'mkin, Sonlqtan da men won? a'ywang'a shg'ar? tasladim,-dep shrlap qoya berdi». (S.Saliev).

Bul jerlerdegi mshallarda birinshi ga'ptegi sol almasg'?qay? sorawha juwap berip, kelbetlik wornha qollang'an. Yekinshi qatardag'? wol almasg'? atliq

wornılda qollanıp, kim? degen sorawg'a juwap beredi. Sonday-aq, almasıqlardıń tu'rlerin kestelerge tu'sirip tu'sindirip wotken maqul. Almasıqlardıń kestelerde tu'sindirip bolg'annan keyin, wolardıń ha'r birine toqtap o'temiz.

Sabaq jobası:

1. Qaraqalpaq tili. 6-klass. 15-dekabr. 2011-jıl.
2. Sabaqtıń teması: Almasıq ha'm onıń ma'nilik tu'rleri.

Sabaqtıń maqseti:

1. Bilim beriwshi: Almasıq so'z shaqabı haqqında tu'sinik beriw, almasıqtıń ma'nilik tu'rleri haqqında ken'irek tu'sinik beriw ha'm oqıwshılarda taza tema haqqında bilim ha'm ko'nlikpelerdi payda etiw.
2. Ta'rbiyalawshı: Jan'a bilim barıında oqıwshılardıń Watan su'yiwshilik, estetikalıq ha'm etikalıq ta'rbiyag'a bag'darlaw, tan'lang'an mısallardıń ta'rbiyalıq xarakterine itibar beriw.
3. Rawajlandırwshı: Berilip atıg'an bilim tiykarında oqıwshılardıń oylaw-o'risin, pikirlew qa'biletin, so'zlik baylıg'ın rawajlandırw, awızeki ha'm jazba sawatlıg'ın jetilistiriw.
4. Sabaqta qollanılaturg'ın metodlar: tu'sindiriw, deduktiv, oyın sabag'ı «Qarshılar».
5. Sabaqtı qurallandırw: M.Da'wletov, E.Berdimuratov, B.Qutlımuratov. Qaraqalpaq tili. 6-klass ushın sabaqlıq. No'kis, «Bilim», 2009-jıl. B.Qutlımuratov, T.Kenjebaeva. Qaraqalpaq tili morfologiyasını oqıtıya usılları. No'kis, 1996. Ko'rgizbeli qurallar, kespe qag'azlar, slaydlar.

Sabaqtıń barısı:

1. Sho'lkemlestiriw (2 minut)

Klasqa kirip oqıwshılar menen sa'lemlesemen. Na'wbetshi arqalı oqıwshılardıń qatnasın barlayman ha'm klass tazalıg'ına itibar beremen.

2. Jan'a bilimdi bayan etiw. (13-15 minut).

Oq'wshlar sizler menen bu'gingi taza tamam'd? o'tip baslaym'z. Sizler bilesiz, o'tken sabaqlarda bizler so'z shaqaplar'ha, atl'q, kelbetlik, sanl'qlarg'a toqtap o'tken edik. Qaraqalpaq tilindegi barl'k so'zlerdi ma'nili so'zler, ko'mekshi so'zler ha'm o'z ald'ha ma'nili so'z shaqab'ha da, ko'mekshi so'z shaqab'ha da kirmeytug'h o'z ald'ha modal so'zler, tan'laq so'z ha'm eliklewish so'zlerge bo'lemiz.

Endi sizler menen o'tetug'h bu'gingi taza tamam'z «Almas'q ha'm on'h' ma'nilik tu'rleri». Almas'q at'han belgili bol'p turg'an'nday, basqa so'z shaqaplar'h'h' orn'ha almas'p qollan'lad?

M'sal?: atl'k so'z shaqab'h'h' orn'ha qollan'law'ha m'ha slayd arqal? ko'rip sh'g'am'z.

Gu'lzada u'lgili oq'wsh?. Ol sabaqlar'han jaqs? oq'yd?. Bul ga'pte ol almas'g'? Gu'lzada degen atl'q so'zdin' worn'ha qollan'lad?. Yekinshi m'sal'm'zda kelbetlik so'zdin' orn'ha almas'qt'h' qollang'an'h ko'remiz. M'sal?: Bal'qshlar qay'qt? tolt'r'p, qar'stay bal'qlard? uslad? (qanday?). Sol bal'qlard? jol-jo'nekey balalar baqshas'ha, g'a'rip-qa'serlerge tarqatt?. Bul m'salda da qar'stay kelbetliginin' worn'ha sol almas'g'? qollang'an.

U'shinshi m'salda sanl'k so'zdin' worn'ha soraw almas'g'? qollan'lad?

Klasta qansha oq'wsh? bar? Jigirmalag'an oq'wsh? bar. Bunda sanl'q so'zdin' worn'ha qollan'lap keledi. Demek, bul sanl'qt'h' qays? tu'ri? (shamal'q sanl'q). Alisher sabaqqa bu'gin keldi. Ol qashan keliwine qaramastan sabaklar'ha u'lgerip at't. Bul ga'pte bu'gin degen ra'wish so'z qollang'an. (qashan?) On'h' orn'ha qashan soraw almas'g'? qollan'p tur.

Demek, sizler menen ayt'lap at'rg'an joqar'dag'? m'sallardan almas'q haqq'nda ha'm on'h' qays? so'z shaqaplar'h'h' orn'ha qollan'latug'h'nl'g'h bilip ald'q.

Almas'q degenimiz- atl'q, kelbetlik, sanl'q, ra'wish so'zlerdin' orn'ha almas'p qollan'latug'h so'z shaqab?. Joqar'dag'? m'sallardag'? almas'k so'zler

predmetlerdin' yamasa zatlard' da'l atamas? emes. Biraq, olard' orn' basatug' so'zler arqal' bildirilgen.

Ja'ne bir ayt'p o'tetug' na'rse, almas'q so'zler qays? so'z shaqab'ni' worn'ha qollansa sol so'z shaqab'ni' juwap beredi.

Men oq'wg'a bard'm, al Gu'lsa'nem bolsa bu'gin kelmedi. Ol hesh sabaq qald'maytug' edi-desek, Gu'lsa'nem (kim?), ol (kim?) olar ekewi de atl'qt' soraw'ha juwap beredi.

O'zi almas'qlar atl'qlard' orn'nda jiyi qollan'lad?. Almas'qlar atl'qt' orn'nda jiyi qollan'lg'anl'qtan ga'pte betlik, ko'plik, seplik, tart'm qos'mtalar? menen o'zgeredi. Ga'pte baslaw'sh, tol'qlaw'sh, an'qlaw'sh ga'p ag'zalar'ni' x'zmetin atqarad?.

Tilimizde almas'qlar onsha ko'p emes. Olar ma'nisi ha'm grammatikal'q o'zgesheliklerine qaray segiz tu'rge bo'linedi. Bun? to'mendegi slayd arqal' ko'remiz.

1. Betlik almas'g'?(men, sen, ol, biz, siz)
2. O'zlik almas'g'?(o'z)
3. Siltew almas'g'?(a'ne, mine, ol, bul, us?)
4. Belgilew almas'g'?(ha'r kim, ha'r na'rse)
5. Ja'mlew almas'g'?(barl'g'?, gu'lla'n, ja'mi)
6. Belgisizlik almas'g'?(a'llekim, a'llene, geybir)
7. Bol'ms'zl'q almas'g'?(heshna'rse, heshqashan)
8. Soraw almas'g'?(kim, ne, qashan, qays?)

Oq'wsh'lard? almas'qt'ni' ma'nilik tu'rleri menen tan'st'p, olard'ni' bir-birinen ay'mash'l'qlar'ha toqtap o'temen. Oq'wsh'lard? u'sh toparg'a bo'lip, olarg'a sorawlar jaz'lg'an kespe qag'azlard? tarqat'p sh'g'aman. Sorawlarg'a izbe-iz juwap beredi. Qays? topar sorawlarg'a ko'p juwap berse, sol topar utqan esaplanad? ha'm toparg'a qarsha beremiz.

3. Teman?bekkemlew. (15 minut)

Oyñ tamamlang'annan son' oq'wsh'lar menen bes minut dawamında «O'z u'yim» degen temada q'sqa tekst jazam'z. Tekstte almas'q so'zlerdi qollan'p, an'q ha'm 'qshaml' etip du'ziw kerekligin ha'm en' ko'p almas'q so'zdi keltirip jazg'an oq'wsh'g'a gu'l beriletug'hl'g'ñ oq'wsh'larg'a tu'sindirip alaman. Tekst jaz'p bolg'annan son' ishinen almas'q so'zdi sanatam'z ha'm utqan oq'wsh'ñ an'qlayman.

300-sh'ñ'g'w.

Sh'ñ'g'wd' oq'wsh'lard'ñ sabaqqa onsha qatnaspay ot'g'anlarñ birme-bir taxtag'a sh'g'ar'p jazd'f'p ha'm tallaw o'tkizemen. M'sal?: Ishine motor ornat'lg'an kemenin' art'ha bir adam dizerlep ot'f, ol ara-tura ot'g'an orn'han ush'p tur'p tum-tus'ha ko'z salad'.

1. So'z shaqab?: almas'q

2. Qays'tu'ri: betlik, kim?

3. Ga'ptegi x'zmeti: baslaw'sh.

4. Us? taq'dette oq'wsh'lard'ñ sabaqt? o'zlestiriw da'rejesine, qatnas'w'ha qarap olard' bahalayman ha'm bahalar'menen tan'st'f'aman. (3 minut).

5. U'yge taps'f'ma beriw. (5 minut)

301-sh'ñ'g'w. Oq'wsh'lard' sh'ñ'g'wd'ñ sha'rti menen tan'st'f'p m'sallar arqal'ko'rsetip sabaqt'juwmaqlayman.

II.Bap. Almas'q ha'm on'ñ tu'rlerin oq'f'w us'llar?

Almas'q so'z shaqab? ha'm wolard'ñ tu'rleri haqq'nda tiykar'han worta mekteplerdin' II klass bag'darlamas'nda berilgen ha'm won? sabaql'qta ko'riwimizge bolad?. Biz til biliminin' tarawlar? bolg'an fonetika, morfoloiya, leksikologiya, sintaksisti wo'tkenimizde, wondag'? berilgen ha'r bir temadag'? detallard?(qag'f'ydalar, m'sallar h.t.b.) itibardan shette qald'f'may subektiv jantas'p u'yrenip sh'g'w'w'm'z za'ru'r ha'm won?woq'wsh'lard'ñ sanas'ha qanday metodlar ha'm us'llar menen sin'diriwimiz kerekligin (woq'wsh'lard'ñ jas o'zgesheligi a'l'bette itibarg'a al'ñ'w'sha'rt) woylaw'm'z kerek.

Almasıq so'z shaqabın ha'm wolardıń tu'rlerin woqıwda tiykarınan tu'sindiriw, gu'rın'lesiw, induktiv (mısallardan qag'ıydag'a wo'tiw) metod, interaktiv metodlardan aqıy hu'jim, klaster, do'n'gelek stol woyın formasındag'ı sabaqlar, sho'lkemlestiriwde, sonday-aq jan'a teman' tu'sindiriwde sxema, keste ha'm kespe qag'azalardan paydalang'an halda wo'tsek maqsetke muwapıq bolad'. Almasıqlardıń tu'rlerin woqıwshılarg'a tu'sindiriwde atlıq, kelbetlik, sanlıq, ra'wish so'zlerdin' wornıa almasıp qollanıp kelgen so'zlerdin' sepleniwin, betleniwin mısallar arqal' kestelerge tu'sirgen halda tu'sindirsek, birinshiden sapal' bilim bergen bolamız, ekinshiden woqıwshılardıń itibarın qaratıp (ko'rgizbe quralg'a) sabaqqa bolg'an qızg'ıwshılıg'ın arttırg'an bolamız. Sol sebepli almasıqlar ha'm olardıń tu'rlerin woqıwshılarg'a sanal' tu'rde bilim ha'm ko'nlikpeni payda yetiwde wo'zinin' teoriyalıq bilim ha'm pedagogikalıq, metodikalıq sheberligin iske salıp, bar imkaniyatlarınan paydalang'an halda jetkeriwge mug'allim waqıttan u'nemli paydalanıw kerek.

Qaraqalpaq tili mug'allimi woqıwshılarg'a almasıqlar haqqında wo'tkende wonıń basqa so'z shaqabınan aytmashılıg'ın, wo'z aldına belgili sorawg'a juwap bermey, qaysı so'z shaqabınıń wornıa almassa, sol so'z shaqabınıń sorawına juwap beretug'ınlıg'ın menen basqa so'z shaqaplarınan ajıralıp turatug'ın mısallar arqal' tu'sindirip wo'tiwı kerek. Mısal: Woqıwshılar mektepke keldi. Bul ga'ptegi woqıwshılar (atlıq), mektepke (atlıq), keldi (feyil), yeger de bul ga'pti «Wolar mektepke keldi» dep qayta du'zsek, wonda «wolar» so'zi «woqıwshılar» so'zine almasıp, kimler sorawına juwap berip, atlıq so'zdin' wornıa almasqan.

Almasıqlar tek atlıq so'zdin' wornıa almasıp qoymastan, kelbetlik, sanlıq so'zlerdin', sonday-aq ra'wish so'z shaqabınıń wornıa da almasıp, solardıń sorawına juwap beretug'ınlıg'ın aytıp wo'tse ha'm mısallar arqal' woqıwshılar menen birgelikte talqılasa jwda' jaqsı bolad'. Mısal: Sizin' klasta won eki qız bolsa, bizin' klasta da sonsha qız bar.

Bul ga'pte «won segiz» sanliq so'zdin' wornha «sonsha» almasliq so'zi kelip, sol sanliqtin' sorawha juwap berip turg'anlig'in aytip wo'tsek bolad?. Sonday-aq, almasliq so'z shaqab? da basqa so'z shaqaplarhin' wornha almasip keliw wo'zgesheligine qaray birneshe bo'limlerge bo'linetug'hlilig'in aytip wo'tip, sxema tu'rindagi ko'rsetpe quraldan paydalansaq bolad?.

A'dette, betlik almasliqlarin' wo'tkende wolardhin' ko'binese atliq so'z shaqabhin' wornha almasip qollanlatug'hlilig'in mallas arqal? tu'sindirip beremen ha'm betlik almasliqlarin' an'latatug'hi so'zlerdi: men, sen, wol, bizler, sizler aytip wo'temen.

Betlik almaslig'? u'sh bette, birlik ha'm ko'plik sanlarda qollanlatug'hi ko'rgizbe qural (keste) arqal? tu'sindirip wo'temen. M'sal?: Men teatrg'a bardim. Bizler awilda jasaymiz. Wolar qosliq ayt?.

Ga'pte almasliqlardhin' qollanlawhin' abzallig'? sonda, ga'ptegi atliq so'zdi qayta-qayta ta'kirarlap stillik qa'telerga jol qoymaw bolsa, yekinshiden ga'ptin' mazmunha ta'sir jasaytug'hlilig'in aytip wo'temen.

Salastin': Azamat altinsh? klasta oqiyd?. Azamat ulgili woqlawsh?. Azamat sabaqlarg'a aktiv qatnasad?. Bul berilgen kishkene tekstte atliq so'z «Azamat» ha'r bir ga'pte ta'kirarlanip stillik jaqtan mazmunin buzip turg'anlig'in aytip wo'tip, betlik almaslig'?menen qollang'an tekstti keltirip wo'temen.

Azamat altinsh? klasta oqiyd?. Wol ulgili woqlawsh?. Wonin' ta'rtibi jaqs?. Usunday abzallqlarin' tu'sindirip wo'tip ha'r bir temag'a baylanil? sorawlar berip, wo'tilgen tema boynsha sabaqt? bekkemleymen. Bekkemlew barisnda gu'rrin'lesiw metodhan paydalanamiz.

Betlik almaslig'hi oqlaw usullar?

Sabaqtin' temas?. Betlik almaslig'?

1. Sabaqtin' maqseti: Betlik almaslig'hin' ma'nilik o'zgesheliklerin, sepleniwin, ga'pte qollanlawin tu'sindiriw;

2. Sabaqtıń ta'rbiyalıq maqseti: SabaKta paydalanılǵan mǵsallar arqalı wıwshılardı adamgershilikke, Watandı su'yiwge ta'rbiyalaw;

3. Rawajlandırılshılıq: Almaslı so'zlerdi tu'sindiriw arqalı so'zlik baylıqtı rawajlandırılıw, so'zlerdi baylanıstırılıwǵa u'yretiw;

Paydalanılaturǵın qurallar:

1. Sabaqlılı

2. Metodikalılı qollanba:B.Qutlımuratov, T.Kenjebaeva. Qaraqalpaq tili morfologiyasını oqılılıw usılları. No'kis, 1996.

3. Ko'rgizbeli qurallar, kespe qag'azlar, slaydlar.

Sabaqtıń barılı: Jan'a bilim beriw sabag'ı.

Sabaqtı o'tken tema menen baylanıstırılıw ushın soraw-juwap usılı qollanıladı.

1. Almaslı degenimiz ne?

2. Qanday sorawlarg'a juwap beredi?

3. Qaysı so'z shaqabalıń ornına almasılı qollanıladı?

Berilgen sorawlarg'a juwaplar mǵsallar arqalı tu'sindiriledi. Shıńǵırlar oqılshılardı menen birge talqılanadı.

Taza tema: Betlik almasılı?

Taxtag'a betlik almasılıqlar: men, sen, ol, bizler, sizler, olar so'zleri jazılıp gu'rrin' metodı arqalı tu'sindiriledi. Betlik almasılı? san jag'nan az bolg'an? menen, tilimizde jiyi qollanılaturǵın so'z shaqabı.

Taxtag'a mına kesteni ildiremiz.

1. Men, bizler-birinshi bet so'ylewshini bildiredi.

2. Sen, siz, sizler-2-bet tıńlawshını bildiredi.

3. Ol, olar -3-bet so'ylewshi menen tıńlawshılardan basqanı bildiredi. Mǵsal: Men 6-klasta oqıyman. Sen qaysı ko'shede turasan'? Ol Ulgili oK'Yashı. Bizler mekteptin' a'tırapına terekler ektik. Sizler og'an suw quyılı turıńlar. Olar bizlerge ja'rdem berdi.

İnduktiv metod arqal? mäsallardag'? almas?qlar an?qlanad? ha'm pikirdin' neshinshi betke tiyisli ekenligi oq?wsh?lar menen birge talq?lanad?. Bunnan keyin betlik almas?g'?n?n' an?qlamas? ayt?lad?. Ga'pte so'ylewshi, t?n'lawsh? ha'm basqa adamn?n' orn?na qollan?latug'?n almas?qlar betlik almas?qlar? delinedi. Betlik almas?g'?u'sh bette, birlik ha'm ko'plik sanlarda qollan?lad?.

Sabaqt? bekkemlew ush?n mäsallar berilip, ga'ptegi so'zlerdi almas?qlar menen almas?t?p qollan?w taps?t?lad?.

1. Anar aw?lg'a ketti.	1. Wol aw?lg'a ketti.
2. Asqar u'ydin' u'lken balas?	2. Wol u'ydin' u'lken balas?
3. Woq?wsh?lar jar?sqa qatnast?.	3. Wolar jar?sqa qatnast?.

Betlik almas?g'?n da'slep woq?tqan?m?zda ko'rgizbe quralg'a mäsallar jaz?p kelemiz. Betlik almas?g'?na men, sen, ol, biz siz so'zleri kiredi. Betlik almas?g'?u'sh bette birlik, ko'plik sanlarda qollan?lad?.

1. Sen tek taban?n' menen,

Jer bas?p ju'rsen' wol,

Pu'tkil denesi menen

Bul jerge berilgen wol. (İ.Yu)

2. Men dem al?sta anama ja'rdemlestim.

3. Siz benen biz ma'ka'n q?lg'an,

Bul top?raqta ba'ri de bar.

Egin yeksen' wo'rre turg'an,

Sho'plerinde da'ri de bar.

Bul mäsallardag'? sen almas?g'? t?n'lawsh? adamd? bildirip, 2-bette qollan?lap kelgen. Keyingi ga'ptegi men almas?g'? so'ylewshi adamd? bildirip, 1-bette qollan?lg'an. Biz almas?g'? da 1-bette, ko'plik sanda qollan?lg'an. Siz almas?g'? 2-bette, ko'plik sanda t?n'lawsh? adamd? bildirip kelgen.

Betlik almasḡqlar? seplik qosḡmtalar? menen tu'rlenedi. Wolarg'a ko'plik -lar/-ler qosḡmtalar? jalḡ'anad?. Betlik almasiqlar? tartḡmlang' anda -nḡki/-niki, -dḡki/-diki qosḡmtalarḡ qabḏ yetedi.

Betlik almasḡḡ'ḡḡ' sepleniwi

Seplik	1-bet	2-bet	3-bet
Ataw	Men, biz	Sen, siz	Wol
İyelik	Menin', bizin'	Senin', sizin'	Wonḡ'
Barḡ	Mag'an, bizge	Sag'an, sizge	Wog'an
Tabḡ	Meni, bizdi	Seni, sizdi	Won?
Shḡḡ'ḡ	Mennen, bizden	Sennen, sizden	Wonnan
Worḡ	Mende, bizde	Sende, sizde	Wonda

Betlik almasḡḡ'ḡḡ' betleniwi

Bet	birlik	ko'plik
I bet	Men	Biz, bizler
II bet	Sen	Siz, sizler
III bet	wol	Wolar

Betlik almasḡḡ'ḡḡ' tartḡmlanḡw?

Bet	birlik	ko'plik
I bet	Meniki	Biziki, bizlerdiki
II bet	Senniki	Siziki, sizlerdiki
III bet	woniki	wolardiki

Biz berilgen keste arqal? betlik almasḡḡ'ḡḡ' sepleniwindegi, tartḡmlanḡwḡdag'? o'zgesheliklerdi tu'sindiremiz.

Bull keſtede qara ha’rip penen jazılg’an so’zlerge seplik qosımtaların’ jalg’anıw? menen o’zgeris kirgen. İyelik sepligindegi tu’birdegi (men, sen) n,l ha’ribi (wol) tu’sirilip jazılg’an. Al, barıs sepligindegi betlik almaslıqların’ tek da’slepki ha’ribi g’ana saqlanıp jazılg’an. Tabıs sepligindegi I-II bette tu’birden n, al III-bette l ha’ribi tu’sip qalıp jazılg’an. III-bettegi shıǵ’ıs, worın sepliginde tu’birdegi l ha’ribi n ha’ribine wo’zgerip qollanılg’an. Sonday-aq, betlik almaslıǵ’ın’ tartımlanıwında bolatug’ın wo’zgerislerdi tu’sindirip wo’temiz.

Betlik almaslıqlarına –nıki/-niki, ko’plik tu’rinde –diki tartım qosımtalar? jalg’ana? Bul qosımtalar men, sen, wol almaslıqlarına jalg’ang’anda so’z tu’birindegi n,l ha’ripleri tu’sip qaladı. Mısal? Kitap meniki, qa’lem senniki, da’pter o’niki.

Ko’plik tu’rinde: Atız bizlerdiki, traktor sizlerdiki, mashina wolardiki.

Yeger de –niki qosımtas? biz, siz betlik almaslıqlarına jalg’ansa, qosımtan’ birinshi ha’ribi tu’sirilip aytıladı? ha’m jazıladı? Mısal? biziki, siziki. Kitap biziki, sumka siziki. –nıki/-niki qosımtalar? jalg’ang’an betlik almaslıqlar? menshiklilik ma’ni an’latadı? Mısal? Menikin sen alag’oy. Woniki ele taza yeken. Salınıp atılg’an jay bizlerdiki.

Betlik almaslıqlarına –lar/-ler ko’plik qosımtalar? jalg’ana? Ko’plik qosımtas? wol almaslıǵ’ına jalg’ang’anda tu’birdegi l sesi tu’sip qaladı?

Teman? bekkemlew ushın woqıwshılarg’a mısallar berip, wondag’? betlik almaslıǵ’ın’ qaysı?bete, sanda, seplikte turg’anlıǵ’ın an’qlatamız.

Awıl! Awıl! Ba’ri bir sen

Jaqlısan’ jan ju’rege

Su’ymegende seni a’bden,

Bunday so’zler keledi me!

Seni degen waqlarında,

Sag’ınshın’ molaytadı?

Bilimsizlew jaqların’dı,

Men aytpasam, kim aytad?? (İ.Yusupov).

Bunnan keyin woq'wsh'lard?toparlarg'a bo'lip taps'fmalar beremiz.

1-toparg'a:

1. Sa'wle 6-klasta oq'yd?. Ga'pti almas'q so'zlerdi qollan'p dawam etin'.
 2. Mag'an, bizge, onnan betlik almas'qlar'ha ga'p quran'.
 3. Ko'p noqatt'h' worn'ha tiyisli betlik almas'qlar'h qoy'h'.
-mug'allim sayaxatqa apard?.ko'p na'rselerdi bilip ald'm.

2-toparg'a:

1. Yerpoltat'h' yeki u'kesi bar. Ga'pti almas'q so'zlerdi qollan'p dawam ettirin'.
 2. Seni, menin', og'an betlik almas'qlar'ha ga'p quran'.
 3. Ko'p noqatt'h' worn'ha tiyisli almas'qlard?qoy'h'.
-klas'm'zda 25 woq'wsh'bar.ko'pshiligi yer balalar.

Sonday-aq, betlik almas'qlar? boy'nsha bekkemlew jum'slar? ju'rgizilgende to'mendegidey jum's tu'rlerin isletsek bolad?:

1. Ga'p ishinen betlik almas'qlar'h taw'p, won'h' neshinshi bete kelgenligin tallap, sorawlar'h qoy'w;
2. M'sallardan betlik almas'g'h taw'p, qays?seplikte turg'anl'g'h an'qlaw;
3. Betlik almas'g'h'h' qays?so'zdin' worn'ha qollang'anl'g'h ayt'p beriw;
4. Tart'mlan'w wo'zgesheligine m'sallar keltiriw;
5. Betlik almas'g'h'h' sepleniwdegi wo'zgesheliklerin atl'qlar menen sal'st'p tu'sindiriw.

Wo'zlik almas'g'h' woq'w'da teman? tu'sindiriw metod'han baslaym'z. Zatlard? ha'm basqa da na'rselerdi an'qlap tast'y'qlap ko'rsetetug'h' wo'z so'zine wo'zlik almas'g'? delinedi. Wolar ataw formas'nda qollan'lg'anda ko'binese tart'mlang'an atl'qlard'h' ald'nda keletug'unl'g'h' ha'm sol so'zdin' an'qlawsh's? x'zmetin atqaratug'hl'g'h' ayt'p m'sallar keltiremiz. M'sal?: Biz won? wo'z qollar'm'z benen quram'z. Da'wletbayd'h' bul isin wo'z ko'zi menen ko'rdi.

Sunday-aq wo'zlik almas'g'ni sepleniw u'lgisin keste arqal? tu'sindirip wo'temiz.

Temag'a baylanis? sh'ng'lar isletip neshinshi bette, qays? sanda ha'm qaysi seplikte kelgenligin woq'wsh'lar menen birlikte isletemiz.

Wo'zlik almas'g'ni wo'tkende wo'z betinshe jum's ju'rgiziw, kespe sxemalardan paydalan'w za'ru'r. Taxtag'a m'sallar jaz'p, wolard'ni sepleniwine u'lgisin sxemada ko'rsetip tu'sindiremiz. Wo'zlik almas'g'? bir g'ana so'z arqal? jasalad?. Wol "wo'z" so'zi wo'zlik almas'g'? ma'nisi jag'nan adamn'ni wo'zine ta'n bolg'an na'rseni bildiredi. Wo'zlik almas'g'? tu'bir ma'nide qollana bermey, ko'plik, tart'm, seplik qos'mtalar?menen u'sh bette tu'rlenedi, seplenedi. M'sal?

1. Dost'ma barl'g'ni wo'zim tu'sindirdim.

2. Wo'zi q'z'qsh' adam,

Woylap ju'rer tek g'ana:

Dunya degen toy-bayram,

Q'z'qtan turar dep g'ana (I.Yu).

3. Tut'ni taqs't, m'na qaqpash bal'qt?

Wo'z qol'ni'z benen sal'ni' gu'zege (I.Yu).

Bul jerde 1-m'saldag'? wo'zim almas'g'? 1-bette, ataw sepliginde; 2-m'saldag'? wo'zi so'zi 3-bette, ataw sepliginde; 3-m'salda ataw formas'nda qollan'p, tart'mlang'an at'l'qt'ni ald'nda kelip, an'qlaw'sh x'zmetin atqar'p kelgen.